

“כל באי העולם עוברין לפניו כבני מרון” (משנה ר”ה א ב) שאלת ר’ וולף היידנהיים ותשובה עפ”י ר”י אברבנאל

מבאר מחזור התפילה ר’ בנימין זאב (וולף) היידנהיים (להלן: הרור”ה) שואל על האמירה הזו שבכותרת המופיעה גם כתפילת “ונתנה תוקף”: “ואם תאמר: איך תתקיים הגזירה הכוללת עם יום הדין של כל שנה, ומה גם לדעת האומר: אדם נידון בכל יום ובכל שעה?”

הרור”ה מעלה כאן שאלה כפולה: איך אין החוקיות שבטבע (“הגזירה הכוללת”), שהיא נצחית ואינה מוגבלת בזמן, עומדת בסתירה לאפשרות שדינו של אדם נקבע רק ביום אחד בכל שנה, שהרי אדם כטבעו ובמציאות חייו תלוי בטבע העולם. ועוד: איך ייתכן, מבחינת האל, שאינו ניתן לתיחום בזמן, שהוא מייחד את דינו של אדם ביום אחד בשנה או אפילו בשעה וברגע? וכי אפשר לומר שהאל, כביכול, מייחד את מבטו, השגחתו ודינו של אדם דווקא ביום או ברגע מסוים בלבד, ואינו עושה כן בשאר ימות השנה, כאשר האל, מעצם מהותו והגדרתו, אינו ניתן לתיחום בזמן?

בדבריו מעיר הרור”ה כי כבר ר”י אברבנאל עסק בשאלות אלו.

להלן במאמרנו נביא את מקורות חז”ל שהם רקע לשאלתו של הרור”ה ואת דינו של ר”י אברבנאל (להלן: ר”א) בנידון ובתשובה שיש למצוא לשאלות הנ”ל.

הרור”ה מרמז בדבריו לסוגיה ממסכת ראש השנה (טז). במשנה שם אנו קוראים:

“בארבעה פרקים העולם נידון: בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, בראש השנה כל באי עולם עוברין לפניו כבני מרון, שנאמר: ‘היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם’ (תה’ לג טו) וכחג - נידונין על המים”.

קביעת ראש השנה כיום דין מתפרשת על פי דברי רבי אליעזר שאמר (ר”ה ח ע”א ובמקבילות): “כתשרי נברא העולם”, ועל פי התוספת של רב נחמן בר יצחק שם שאמר: “לדין, דכתיב: ‘מראשית השנה ועד אחרית שנה’ (דב’ יא יב). מראשית השנה נידון מה יהא בסופה. וממאי דתשרי הוא? דכתיב ‘תקעו בחדש שופר בכסה ליום חגנו’ (תה’ פא ד). איזהו חג שהחדש מתכסה בו? הוי אומר: זה ראש השנה. וכתיב ‘כי חק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב’ (שם ה)”.¹

בדיון שמתעורר בגמרא על דברי המשנה הנ”ל מביאה הגמרא משנה מקבילה, מן התוספתא,² ובה אנו קוראים דעות שונות המתייחסות לזמן דינו של אדם:

¹ השווה: פסיקתא דרב כהנא, מהדורת שלמה באבער, דפוס-צילום חדש, ירושלים תשכ”ג, פסקא כג (“בחדש השביעי”). שם מסביר ר’ אליעזר את קביעת ר”ה כיום דין, בהיות ר”ה יום שבו נברא אדם הראשון. והשווה: ויקרא רבה, אמר, פרשה כט א.

² תוספתא ראש השנה א יג, מהדורת צוקרמנדל המובאת בכרך גמרא ראש השנה, מהדורת ע’ שטיינולץ, עמ’ 157.

"הכל נידונין בראש השנה וגזר דינם מתחתם ביום הכפורים, דברי ר' מאיר. ר' יהודה אומר משום רבי עקיבא: הכל נידונין בראש השנה וגזר דינם של כל אחד ואחד מתחתם בזמנו: בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, ובחג על המים. וגזר דינם של כל אחד ואחד מתחתם ביום הכפורים. ר' יוסי אומר: אדם נידון בכל יום, שנאמר: 'ותפקדנו לבקרים לרגעים תבחננו' (איוב ז יח)".

יש להעיר כאן כי במשנה זו בתוספתא אין הלשון תואמת את הדברים המצוטטים בגמרא דלעיל תחת הכותרת "דתניא". בגמרא כתוב "ר' יהודה אומר", ובתוספתא "רבי יהודה משום רבי עקיבא"; בגמרא "ואדם נידון בראש השנה וגזר דין שלו נחתם ביום הכפורים"; ובתוספתא "וגזר דינם של כל אחד ואחת מתחתם ביום הכפורים"; בגמרא באים דברי ר' יוסי, האומר "אדם נידון בכל יום", ודברי ר' נתן, האומר "אדם נידון בכל שעה", ובתוספתא באים רק דברי ר' יוסי "אדם נידון בכל יום". האסמכתא לדעה זו, כמו זו של ר' נתן בגמרא, היא הפסוק באיוב "ותפקדנו לבקרים לרגעים תבחננו" (ז יח).

דברי הר"ה "ומה גם לדעת האומר 'אדם נידון בכל יום ובכל שעה' מתייחסים, כמוכח, לדברי שני התנאים: ר' יוסי ור' נתן. וכאמור לעיל, יחד עם הצגת שאלתו הנ"ל מעיר הר"ה כי "כבר האריכו למענייתם מגדולי המפרשים", כלומר: עסקו בבעיה זו ונתנו לה מענה, ומזכיר את ר"א ופירושו לתורה בפרשת "אמר". להלן נביא את שאלותיו של ר"א בנידון כפי שהן באות בפירושו לוי' כג כג-כה, ותשובתו להן, שהיא גם תשובה אפשרית לשאלת הר"ה.

"וידבר ה' אל משה לאמר. דבר אל בני ישראל לאמר: בחדש השביעי באחד לחודש יהיה לכם שבתון וזכרון תרועה מקרא קדש. כל מלאכת עבודה לא תעשו והקרבתם אשה לה". בתחילת דבריו מעלה ר"א חמש שאלות המתעוררות, לדעתו, למקרא פסוקים אלו, ובעיקר בהארתם של חז"ל:

שאלה ראשונה - ראש השנה הוא יום "זכרון תרועה", ולפי קבלת חז"ל הוא יום הדין, אם כן "למה הגבילו יום אחד למשפטי השם ודינו בעולם הזה, ויום מיוחד לשוב בתשובה ולכפרת 'עוונות'?" הרי הגבלת יום אחד למשפט מתאימה לשופט בשר ודם שאינו יכול לשפוט את עמו בכל עת. ידיעתו של השופט תלויה בזמן ותלויה בבעלי דין ובחקירת עדים. ועל כן צריך שופט בשר ודם לקבוע ולהגביל זמן מיוחד לשבת על כסא הדין. אבל "שופט כל הארץ" שופט את עולמו בכל יום ובכל שעה, שהרי אי אפשר להגבילו בזמן, וגם אינו זקוק לחקירת עדים שהרי "ענינו על כל דרכי איש והוא העד והוא הדיין". אם כן מהו ענין קביעת יום אחד מיוחד, ראש השנה, כיום הדין? בדבריו מצטט ר"א את הרמב"ם, שבפירוש המשניות שלו כותב על המשנה המוכאת לעיל - "בארבעה פרקים העולם נידון" - כי דברים אלו "הנגלה מזה המאמר מבואר כאשר תראה, אבל הגסתר עניינו קשה מאד בלי ספק". דברי רמב"ם אלה מרמזים, לדעתנו, גם לבעיה הקשה של הגבלת זמנו של האל לדון את האדם ביום אחד, דבר שאי אפשר לקבלו, כאשר לפי אמונתנו והגדרתנו את האל, מעצם מהותו, הוא ישות אין סופית, בלתי ניתנת להגדרה בזמן ובמקום. לדעתנו, מצטט ר"א את הרמב"ם, הפילוסוף הגדול שקדם לו כ-300 שנה, כנראה, כדי לציין בפני קוראי פירושו,

שתמיהותיו עצמו, של ר"א, אכן קשות מאוד, וכבר תמהו אותן גדולים קודמים לו, ואי אפשר להתעלם מהן.³

תוך שאלה זו שואל ר"א שאלה נוספת בעניין כפרת עונות ביום הכיפורים. אותה תמיהה שהעלה ר"א לעניין קביעת יום הדין ליום אחד בשנה, תקפה גם לגבי קביעת יום הכיפורים כיום כפרה אחד בשנה. איך תוגבל הכפרה ליום אחד בשנה כאשר האל הסולח בכל עת לכל מי ששב בתשובה שלמה? בהקשר זה מזכיר ר"א את דעותיהם של ר' יוסי ור' נתן, שאדם נידון בכל שעה ובכל רגע, וטוען, שאילו לא היה הדבר כך, והאל לא היה דן את האדם בכל שעה ובכל רגע, אלא היה מגביל את עצמו ליום אחד בשנה, היה כל עניין שכר ועונש כל ימות השנה נופל, וזו השקפה "הפך מה שנוסדנו עליו". כלומר: נוגדת את אמונתנו על פי המסורת, וכפי שמסופר בתורה על עובדי העגל או על המרגלים או על בני אהרן שחטאו, וכולם נענשו עובר לחטאיהם, ודינם לא נקבע ביום אחד, "ומהו א"כ דין יום תרועה וסליחת יום הכפורים?"

שאלה שנייה - לדעת ר"א, מהותו של יום הכיפורים כיום הוצאה לפועל של הגזירה שנגזרה על אדם בראש השנה, כפי שכתוב במשנה, לכאורה אינה נראית אפשרית, שהרי אנו רואים במציאות היום-יומית שלא כל הנידונים בראש השנה למיתה אכן מתים ביום הכיפורים, ולא כל הנידונים בראש השנה לחיים ולטובות, מקבלים את החיים ואת הטובות ביום הכיפורים (אפשר, כמובן, לענות על שאלה זו ולומר שיוהכ"פ הוא יום שבו נחתם גור הדין אבל אין הוא בהכרח אותו יום שהדין מתבצע בו, אבל ר"א אינו אומר זאת בשאלתו). ועוד שואל ר"א: הרי לא ייתכן כי בין ר"ה ליוהכ"פ "תתחדש בשופט האלהי ידיעה שלא היתה לו". כאן נקודת הכובד הרעיונית של שאלת ר"א. הרי לא ייתכן, שהאל שידיעתו מקפת וכוללת, והוא, מטבע הגדרתו, יודע את העתידות,⁴ יודע משהו על אדם בראש השנה ואינו יודע מראש מה יעשה אותו אדם ביום הכיפורים או בימים שביניהם. ובהתאם לתפיסה זו, טוען ר"א, יוצא כי אם, למשל, אדם חוטא בחודש מרחשוון יאריך לו ה' עד ראש השנה הבא אחריו, כי קודם אין יום דין, "וזה דבר יקשה להאמינו". הדוגמה הקלסית לחיזוק טיעונו של ר"א שהאל שופט כל אדם מיד לאחר חטאו היא חטא קורח ועדתו, שנענשו על חטאם לאלתר "ולא נתלה ענינו עד ראש השנה ולא עד יום הכפורים".

שאלה שלישית - במשנה הנ"ל אנו קוראים: "בראש השנה כל באי עולם עוברים לפניו". שואל ר"א אם ייתכן שבעניין יום הדין אין הבדל בין ישראל לאומות העולם. לדעת ר"א, נראה לכתחילה, שהדבר לא ייתכן, שהרי ישראל הם "חלק השם" והם נתונים להנהגתו ולהשגחתו בלבד, ואין הם נתונים לגרמי השמים כמו שנתונים להם אומות העולם. וכבר נאמר הדבר בתורה:

³ כידוע, ר"א כתב ביאור למורה הנבוכים של הרמב"ם, ואף מצטט אותו פעמים רבות בפירושו. וכבר עמדו על כך חוקרים ומחברים רבים. בשנים האחרונות, למשל, ציין זאת שוב שאול רגב במאמרו על השיטה הפרשנית של ר"א שנתפרסם במחניים, 4, מרכז ספיר, ירושלים תשנ"ג, עמ' 249.

⁴ וכבר דנו הוגים רבים בדעה זו. ראה למשל, רמב"ם ב"שמונה פרקים" שלו, סוף פרק שמיני. ר"א, בדבריו הנ"ל ובפירושו לפסוקים הנ"ל בס' ויקרא, אינו מתייחס לדעת הרמב"ם בזה.

"ופן תשא עיניך השמימה וראית את השמש ואת הירח ואת הכוכבים כל צבא השמים ונדהת והשתחזית להם ועבדתם אשר חלק ה' אלקים אתם לכל העמים תחת כל השמים, ואתכם לקח ה'..." (דב' ד יט-כ).

בפסוקים אלו נאמר במפורש כי אומות העולם נתונות להשגחתם של גרמי השמים, וישראל נתונים להשגחתו הבלעדית של ה'. ושואל רי"א: "איך יהיה דין שוה בה וכיתר האומות בראש השנה"? מה עוד, שלפי הכתוב בתורה פעמים הרבה, מצבה וטובתה של האומה הישראלית תלויים בטיב התייחסותה לתורה ולמצוותיה, ואינם תלויים בגרמי שמים.

שאלה רביעית - אם כפי שאמרו חז"ל יום הדין בראש השנה הוא הכנה ליום הכיפורים, איך יהיה הדין בראש השנה כולל את ישראל ואת יתר אומות העולם, והרי כפרת יום הכיפורים מתייחסת לישראל בלבד כפי שכתוב במפורש בתורה: "כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם... והיתה זאת לכם לחקת עולם לכפר על בני ישראל מכל חטאתם אחת בשנה (וי' טז ל, לד).

"וכפר עליכם", "לטהר אתכם", "לכפר על בני ישראל" - על בני ישראל ולא על אומות העולם! ועוד תודה רי"א: ההיגיון מחייב כי חתימת המשפט תיחס למשפט עצמו, ואם המשפט מתקיים בראש השנה לכל באי עולם, מן הראוי שגם חתימת המשפט ביום הכיפורים תהיה לכל באי עולם ולא רק לישראל. ואם נאמר כי קיימת אפשרות שיום הכיפורים אכן יהיה גם יום הדין לכל באי עולם, כמתחייב מן ההיגיון, הרי יהיה זה מנוגד לגמרי למה שהתורה כותבת ונתקבל גם במסורת חז"ל. ואם כן, איך אפשר לפרש את ענין הדין הכולל לכל באי עולם כמו שכתוב במשנה הנ"ל?

שאלה חמישית - בשאלה זו מתייחס רי"א לדברי ר' כרוספדאי המובאים אף הם בגמרא הנ"ל:

"אמר רבי כרוספדאי אמר רבי יוחנן: שלשה ספרים נפתחים בראש השנה: אחד של רשעים גמורין, ואחד של צדיקים גמורין, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורין נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורין נכתבים ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים תלויין ועומדים מראש השנה ועד יום הכפורים: זכו - נכתבין לחיים, לא זכו - נכתבין למיתה".⁵

רי"א מביא את רש"י המבאר את המילה "בינוניים" כמציינת אנשים שיש להם מחצה זכויות ומחצה עבירות. ותמה רי"א: לפי דברי כרוספדאי מתחייב כי אין יום הכיפורים מועיל אלא לבינוניים, שהרי דינם של הרשעים והצדיקים כבר נגזר ונחתם. והבינוניים - קשה, לדעת רי"א, למצוא כאלה. נדיר מאוד שיימצא אדם "שיהיו עוונותיו שקולים כנגד זכויותיו מבלי תוספת ולא חסרון כלל". ואם כך, יהיה יום הכיפורים לבטלה, ואולי יועיל למספר מועט של אנשים, "אחד מעיר ושניים ממשפחה". וזה נוגד למה שהתורה עצמה כותבת, שיום הכיפורים הוא יום סליחה וכפרה גמורה לכל ישראל ולא רק לבינוניים. ועוד מוסיף רי"א וכותב, מאמר זה של ר' כרוספדאי מנוגד למה שכתוב בגמרא שאדם נידון

⁵ במקבילה, בגמרא ירושלמי, ראש השנה א ג, נוסח הרברים שונה במקצת, והחכם הוא קרוספא ולא כרוספדאי.

בראש השנה ולא נחתם דינו עד יום הכיפורים, ומדובר על כל בני האדם: צדיקים, רשעים ובינוניים.

תשובתו של ר"א לכל השאלות הללו מתבססת גם על האסטרולוגיה. לדעת ר"א יש שני מיני השגחה אלוקית על העולם: השגחה "כוללת ומסודרת מהגרמים השמימיים", והשגחה "פרטית המיוחדת ממנו יתברך לאוהביו ולשומרי מצוותיו", השגחה מן הסוג הראשון, המיועדת לכל באי עולם פרט לישראל, תלויה בטבע המציאות וההווה, והיא מכוננת ע"י תנועות הכוכבים וגלגל המזלות. על פי סידור מערכת המזלות וגרמי השמים הקיימת בראש השנה נקבעים גורלות בני האדם ומקריהם: רעב, שובע, בריאות, חולי, חיים ומוות, מלחמה ושלום. מצב גרמי השמים משפיע לא רק על בני אדם פרטיים אלא גם על כל מדינה ומדינה, מחוז ומחוז בעולם. ועל השגחה מסוג זה נאמר, לדעת ר"א, דברי ר' יהודה בגמרא: "הכל נידונין בראש השנה וגזר דין של כל אחד ואחד נחתם בזמנו: כפסת על התבואה, בעצרת על פירות האילן, ובחג - נידונין על המים. ואדם נידון בראש השנה וגזר דינו נחתם ביוהכ"פ". לאמור: בראש השנה נחתך גורלה של תבל כולה עפ"י מערכת גרמי השמים של אותו יום. ר"א מחזק את דבריו בעובדה שמזלו של חודש תשרי בגלגל המזלות הוא מאזניים המסמלים את הדין.

אם אומות העולם ניתנות להשגחתם של גרמי השמים - לא כך הדבר ביחס לאומה הישראלית שעליה אין הגרמים משפיעים, אלא היא תלויה בהשגתו המיוחדת, הפרטית, של האל עצמו, סיבת הסיבות. כל מקריהם של ישראל, כאומה כפרטים, לטוב או לרע, נתונים להשגחתו הבלעדית של האל. השגחה אלוקית זו מבטלת לפעמים את הגזירה הנקבעת ע"י גרמי השמים, וכמו שנאמר בתורה "וכל מדוי מצרים הרעים אשר ידעת לא ישימם כך ונתנם בכל שנאיך" (דב' ז טו).

ראש השנה הוא אפוא יום הדין לכל באי עולם "להורות עליהם המצב השמימי כל אשר יקרה להם כל השנה", אך "ה' יתברך ברצותו לזכות את ישראל" הודיע וגלה את אוזנם שעל אף היות ראש השנה יום גזירה כוללת לכל בני האדם, יוכלו הם "לעמוד על נפשם" ביום זה, להתפלל ולהתחנן לפני בורא עולם שיצילם מן הגזירות הנגזרות ע"י מערכת גרמי השמים. והיות וישראל הם "חלקן וצאן מרעיתו" - יצילם מן הרעות. רעיון זה הוא, לדעת ר"א, גם העומד מאחורי התרועה בשופר, המורה על עניין האפשרות של שיבה בתשובה והינצלות מגזירות גרמי השמים.

מן ההבחנה הזו שעושה ר"א בין גזירת גרמי השמים על בני האדם כאופן כללי לבין ההשגחה המיוחדת על ישראל, נובעת גם מהותו של ראש השנה כיום דין, וניתנת תשובה לשאלה בדבר התמקדותו של האל, כביכול, ביום אחד, אף שאי אפשר לומר זאת מבחינת מהותו של האל. ביום זה שוקל האל את עוונותיו של כל איש מישראל כנגד זכויותיו, ואם רבו עוונותיו ייעזב האיש למקרי הטבע, לגזירת מערכת גרמי השמים, "ולא תדבק בו ההשגחה הפרטית". ואם רבו זכויותיו של האיש "יסתירהו בצל כנפיו", ויצווה על מלאכיו לשמור אותו מן הרעות היוצאות מהמערכת השמימית. אמנם כל פרט ופרט נידון בכל יום ובכל שעה, כפי שמתחייב מעצם מהותו והגדרתו של האל, אך בראש השנה נשקלות זכויותיו ועוונותיו גם יחד, ועד יום הכיפורים ניתנת לו ארכה לשוב בתשובה ולהתפלל שלא יינתן לחסדי ההשגחה של המערכת השמימית.

גם את דברי ר' כרוספדאי הנ"ל מסביר ר"א לשיטתו: שלושת הספרים הנפתחים הם שלושה מצבים שבהם מצויים בני אדם. צדיקים גמורים הם אלה שכל ימי חייהם לא חטאו כלל והם, בעצם, אינם נצרכים אפילו לכפרת יום הכיפורים. רשעים גמורים הם אנשים שימיהם מלאים חטאים. אנשים כאלה עומדים במריים ומעולם לא שבו בתשובה. אף אלה אינם נזקקים ליום הכיפורים והם נעזבים למקרים על פי גזירת המערכת השמימית. יום הכיפורים מיועד לבינוניים שהם רוב בני אדם; אין הם צדיקים מוחלטים ואף אינם רשעים גמורים, אלא שיש בידיהם גם עוונות וגם מצוות, והם תלויים ועומדים עד יום הכיפורים כדי להבחין אם יינצלו מהגזירה השמימית. ומה שכתוב "רשעים גמורים למיתה", אין הכוונה בו למיתה ממש אלא להיחוסם נתונים לגזירת המערכת השמימית. לעניין זה מציין ר"א את הפסוק מספר שמואל א': "או יומו יבא או ה' יגפנו" (כו י),⁶ ואומר כי הפסוק מביע את כלל הדין שאדם נתון בו בכל יום ובכל שעה.

בדברים הנ"ל נתן ר"א תשובה לחמש השאלות שהציג בתחילת פירושו לפסוקים בספר ויקרא המדברים בראש השנה, ופרס לפני קוראיו, וכיניהם הרוו"ה, את השקפתו בעניין מהותם של ראש השנה ויום הכיפורים ואת קיומם של סוגים שונים של השגחה. יכול להיות שהרוו"ה גם הוא קיבל תשובה לשאלה שהציג - "אין תתקיים הגזירה הכוללת עם יום הדין של ראש השנה" - אך אין הדבר ברור. מילותיו של הרוו"ה על ר"א ש"האריך במעניתו" מורות אולי על ספק זה. לנו נראה כי על אף הדברים הארוכים של ר"א בסוגיה הנידונה, נשארו שאלות עקרוניות ללא פתרון מניח את הדעת: שאלת תיחומו של האל בזמן מסוים, ושאלת "חלוקת הסמכויות", כביכול, בין האל האין סופי והבלתי מוגבל, לבין המערכת השמימית. אלה לא נפתרו וכנראה גם קשה לפותרן לגמרי. וצריך אולי להסתפק בדבריו של הרמב"ם ב"שמונה פרקים" שלו, לעניין ידיעת ה': "... אנחנו לא נשיג זה כמו שלא נשיג מציאותו [של ה'] על השלמות...".

⁶ מעניין לציין כי בפסוק זה משתמשים הוגים אחרים כדי להביע את דעותיהם בקשר לגורל בני אדם. ריה"ל, למשל, מציין שלוש סיבות למוות הנלמדות מפסוק זה: הסיבה האלוקית, הסיבה הטבעית, והסיבה המקרית (ראה: כוזרי, מאמר ה', פסקא כ). רנ"ק באיגרתו אל צבי הירש בודק (כל כתבי רנ"ק, אררט, ארה"ב תשנ"א, עמ' תמו-תמו) מציין כי מפסוק זה אפשר ללמוד על שלושה סוגי הנהגה לאדם: הנהגה האלוקית, גורלו הטבעי, והבחירה התופשית שיש לו.